

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

PROBLEMS OF ENSURING ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE AND WAYS TO SOLVE THEM

Єфремова К.В., к.ю.н., старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи

*Навчально-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України*

Пасат М.О., студентка II курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чижов Д.А., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ

В умовах глобалізації та регіональної економічної інтеграції, зростання конкуренції, появи нових внутрішніх та зовнішніх загроз і викликів забезпечення економічної безпеки і суверенітету набуває для України особливої актуальності і практичної значущості.

У статті теоретичні основи економічної безпеки розглядаються у взаємозв'язку і взаємообумовленості з національною безпекою, підвидом якої вона є. В процесі дослідження автори розкривають чинники, що визначають місце економічної безпеки серед інших складових цілісної системи національної безпеки, її функціональне навантаження.

У статті досліджено наукові підходи до визначення «економічної безпеки держави» як складної багатофакторної категорії. Розкрито зміст категорії через забезпечення економічної самостійності держави, підвищення конкурентоспроможності й стійкості національної економіки, здатності протистояти системним загрозам і викликам, розширення можливостей подальшого розвитку. Економічна безпека держави виражається в захищеності національних економічних інтересів держави, її суверенітету, в здатності органів державної влади створювати механізми захисту національних інтересів, забезпечувати розвиток і конкурентоздатність економіки, достатній оборонний потенціал, а також соціально-політичну стабільність в суспільстві.

Автори доводять, що економічна безпека – це динамічна складова національної економіки, що адаптується до загроз і викликів свого часу. Забезпечення економічної безпеки України в сучасних умовах базується здебільшого на ситуативному реагуванні на виникаючі загрози, в результаті чого відбувається процес їх усунення та нейтралізації негативного впливу. Нові тенденції та закономірності, що визначають інституційне забезпечення модернізації української економіки, є важливим аспектом економічної безпеки. Зазначено, що наукового обґрунтування потребують сучасні проблеми забезпечення економічної безпеки, попередження нових викликів і загроз економічній безпеці та сталого розвитку держави і окремих регіонів.

У статті пропонується оновити Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року та розробити стратегію сталого розвитку економіки України на повоєнний період, яка б враховувала бачення з цього питання міжнародних фінансових інституцій, Ради Європи та Європейського Союзу, який має намір розробити європейський «план Маршала» для України.

Ключові слова: національна безпека, економічна безпека, економічний суверенітет, національні інтереси, загрози, виклики, правове регулювання, Україна.

In the context of globalization and regional economic integration, growing competition, emergence of new internal and external threats and challenges, ensuring economic security and sovereignty is of particular relevance and practical importance for Ukraine. In this article, the theoretical foundations of economic security are considered in the interconnection and interdependence with national security, of which it is a subspecies. In the course of the study, the authors reveal the factors determining the place of economic security among other components of the integral national security system and its functional load.

The article examines scientific approaches to the definition of “economic security of the State” as a complex multifactorial category. The author reveals the content of the category through ensuring the economic independence of the State, enhancing the competitiveness and sustainability of the national economy, the ability to withstand systemic threats and challenges, and expanding opportunities for further development. The economic security of the State is expressed in the protection of the national economic interests of the State, its sovereignty, and the ability of public authorities to create mechanisms for protecting national interests, to ensure the development and competitiveness of the economy, sufficient defense potential, and socio-political stability in society.

The authors argue that economic security is a dynamic component of the national economy that adapts to the threats and challenges of its time. Ensuring Ukraine's economic security in modern conditions is based mainly on a situational response to emerging threats, which results in the process of their elimination and neutralization of the negative impact. New trends and patterns that determine the institutional support for the modernization of the Ukrainian economy are an important aspect of economic security. It is noted that modern problems of ensuring economic security, preventing new challenges and threats to economic security and sustainable development of the State and individual regions require scientific substantiation.

The article proposes to update the Economic Security Strategy of Ukraine for the period up to 2025 and to develop a strategy for sustainable development of Ukraine's economy for the post-war period, which would take into account the vision of international financial institutions, the Council of Europe and the European Union, which intends to develop a European “Marshall Plan” for Ukraine.

Key words: national security, economic security, economic sovereignty, national interests, threats, challenges, legal regulation, Ukraine.

Постановка проблеми. Стан економічної безпеки держави відіграє ключову роль у забезпеченні економічного суверенітету і національної безпеки, стабільності та сталого розвитку суспільства. Україна, як країна з перехідною економікою, яка ще й до того ж інтегрується до Європейського Союзу, постійно стикається з низкою загроз і викликів, які негативно позначаються на її еко-

номічному стані та забезпеченні національної безпеки. У контексті більш широкого питання щодо забезпечення національної безпеки виникає потреба в дослідженні ступеня захищеності національної економіки від різнопланових внутрішніх і зовнішніх загроз і викликів, аналізу впливу політичної ситуації на стан економічної безпеки держави, а також виявленні прогалин та недоліків законо-

давчого регулювання та стратегічного планування економічного розвитку держави.

Мета статті полягає у визначенні проблем забезпечення економічної безпеки та розробці рекомендації щодо зміцнення економічної стабільності та забезпечення економічних інтересів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики економічної безпеки набули поширення з середини 1990-х років, коли Україна, що здобула незалежність, змушена була забезпечувати економічний суверенітет в умовах трансформації економічної системи та глобалізації світової економіки. Особливістю наукових пошуків вітчизняних правників полягали у фактичній неможливості вивчення і запозичення відповідного досвіду країн Заходу, оскільки західна правова традиція розглядає національну безпеку переважно з позиції воєнного протистояння і не виділяє в її структурі невійськові підвиди, тоді як український законодавець і науковці розглядають національну безпеку як складну систему, в структурі якої прийнято виділяти економічну, енергетичну, інформаційну, продовольчу та інші підвиди національної безпеки [1, с. 10–11].

Стратегічний курс держави на набуття членства в СОТ і європейську інтеграцію зумовив проведення економічних реформ з урахуванням передвступних зобов'язань України перед міжнародними економічними організаціями, насамперед адаптації вітчизняного законодавства до *acquis communautaire* ЄС. Це надало поштовх дослідженням Ю. Байдіна, З. Варналій, Д. Буркальцевої, В. Малишко, Т. Сак, В. Третяка та ін. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відкрило шлях до створення поглибленої зони вільної торгівлі між Брюсселем і Києвом, а отже зумовило не тільки пошук оптимальних шляхів економічної інтеграції України, але й забезпечення її економічної безпеки і суверенітету, чому присвячені праці Є. Білоусова, С. Лекаря, Є. Новікова, К. Утенкова, І. Яковюка та ін. Цільова спрямованість цих досліджень полягає у визначенні загроз та викликів економічній безпеці України, які пов'язані як з процесом інтеграції та глобалізації, так і російською агресією, а отже потребують пошуку шляхів їх усунення чи мінімізації їх негативного впливу.

Виклад основного матеріалу. Відправною точкою у теоретичних пошуках шляхів забезпечення економічної безпеки України має стати визначення обсягу змісту цього поняття, його співвідношення з національною безпекою. Так, І. Яковюк і А. Туренко, аналізуючи зарубіжні підходи до визначення змістовного наповнення поняття «економічна безпека», вказують на фактичне ототожнення національної і економічної безпеки: парадигма економічної безпеки фактично виступає синонімом національної безпеки сучасних держав [1, с. 11]. Ми поділяємо позицію вказаних авторів, на думку яких, економічна безпека дійсно є ключовим, але все ж таки одним з елементів національної безпеки.

Г. Козаченко і О. Ляшенко трактують економічну безпеку як стан національної економіки та інститутів влади, що забезпечує гарантований захист національних інтересів, соціально спрямований розвиток країни в цілому та достатній економічний потенціал в умовах небезпечних внутрішніх або зовнішніх процесів [2, с. 77–103].

М. Єрмошенко, аналізуючи зміст економічної безпеки, акцентує увагу на її складному, системному характері, виділяючи в її структурі фінансову, внутрішньо-економічну та зовнішньоекономічну складові [3, с. 24–32].

Протягом більшості етапів історичного розвитку економіка держави ґрунтувалася здебільшого на національній та самодостатній моделі, що передбачало обмежений обсяг зовнішньоекономічного співробітництва, відповідно захист від зовнішньої конкуренції був важливим елементом державної протекціоністської економічної політики.

Крім того, слід зважати на те, що від економічного потенціалу держави залежав її мобілізаційний потенціал. Таким чином, економічна могутність нації закономірно становила приховану загрозу для її супротивників – саме звідси походить прагнення окремих урядів перешкоджати економічному розвитку своїх ворогів або конкурентів аж до запровадження ембарго на торгівлю з ними. Хоча такий підхід суперечить ліберальним поглядам на міжнародну торгівлю, яка, як прийнято вважати, позитивно впливає на попередження війни, він був популярним в США протягом «холодної війни» з СРСР [4, с. 23–35].

Якщо тривалий час модель безпеки держави базувалася переважно на «твердих» (військових) моделях, а «м'які» (невійськові) аспекти відігравали обмежену роль, то сучасна модель національної безпеки передбачає поєднання і взаємодоповнення «твердого» та «м'якого» підходів до забезпечення безпеки на міжнародному, регіональному та національному рівнях [5, с. 33]. Після розпаду СРСР і припинення блокового протистояння між НАТО і Організацією Варшавського договору можливість війни в Європі перестала розглядатися як реальна перспектива, внаслідок чого «м'який» підхід до забезпечення національної безпеки набув пріоритетного характеру у безпековій політиці не тільки держав-членів ЄС, але й НАТО. І тільки розв'язана 24 лютого 2022 р. агресія росії проти України засвідчила передчасність зміни пріоритетів у безпековій політиці [6].

«М'які» виміри безпеки є невід'ємною складовою економічної безпеки України, оскільки без їх забезпечення неможливе стійке економічне зростання та сталий розвиток країни. Ці виміри охоплюють такі аспекти, як демократична, соціальна і правова модель держави, ринкова економіка, розвинута і досконала система права, чесна конкуренція, лібералізація внутрішньої і зовнішньої торгівлі, боротьба з корупцією, міжнародна економічна співпраця, інновації тощо.

Під час дослідження «м'якого» виміру безпеки постає питання про зв'язки у тріаді «безпека-стабільність-економіка». Забезпечення безпеки, стабільності та економічного розвитку має велике значення для забезпечення добробуту громадян, зміцнення національної ідентичності та здатності держави до захисту своїх інтересів.

Тріада «безпека-стабільність-економіка» для України є надзвичайно важливою. Економічний розвиток України відбувається в умовах складних геополітичних і геоекономічних викликів, економічних проблем та соціальної напруженості¹. Слід погодитися з тезою про те, що державна політика в галузі економічної безпеки повинна мати два взаємопов'язаних напрями – напрями розвитку і безпеки [1, с. 17]. Розвиток економіки потребує державної підтримки міжнародного співробітництва у сфері високих і критичних технологій, правового забезпечення інноваційного розвитку, малого та середнього бізнесу, залучення іноземних інвестицій, підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках та підвищення рівня життя населення.

Забезпечення безпеки і стабільності в суспільстві, економічного розвитку потребує соціальної, релігійної, етнічної та політичної стабільності, чого неможливо досягнути без формування національної ідентичності. Вирішення цього завдання перешкоджає не тільки геноцид країни-агресора проти українського народу, масова

¹ Пряму загрозу національній безпеці України становить агресивна політика Москви, проявом чого стала спочатку анексія Криму та військова окупація частини Донецької і Луганської областей, а з 24 лютого 2022 р. – розв'язана російською війна проти України. До військових загроз додалися загрози і виклики економічного характеру: втрата контролю над ключовими для економіки України об'єктами промисловості, масове знищення або пошкодження об'єктів енергетики та інфраструктури, виведення з обороту сільськогосподарських земель, обмеження експорту через блокування азотських і чорноморських портів, зростання корупції, «втеча» капіталів, зниження рівня інвестицій, суттєве збільшення бюджетних видатків на безпеку і оборону, а також соціальну підтримку біженців.

міграція українців², але й відсутність національної ідеї, яка здатна сконсолідувати населення всіх регіонів держави та представників усіх етнічних, мовних, релігійних, політичних тощо груп. Це є одним з факторів, що пояснює поширення серед громадян України такого явища як колабораціонізм³.

На сьогодні економічні показники нашої держави є досить суперечливими. З одного боку, за останні роки Україна досить успішно розвивала свою економіку та забезпечувала стабільність. З другого боку, країна стикається як з традиційними загрозами та викликами [7; 8], так і новими, викликаними агресією росії⁴, які є мало-дослідженими, мають не лише національний, але й регіональний характер, а відтак відсутні «рецепти» їх швидкого і ефективного вирішення [9; 10]. Очевидно, що самотужки Україні із економічними проблемами не справиться, тому надзвичайно позитивним є залучення міжнародних фінансових інституцій, Європейського Союзу і окремих держав в рамках заходів з підтримки української економіки⁵. Так, зростання українського експорту до Європейського Союзу на 4,2 % в порівнянні з 2021 р. – до \$28 млрд. стало можливим завдяки заходам, вжитим державами-членами ЄС в односторонньому порядку, або спільно – Україною та державами-партнерами. Мова йде про відкриття європейських ринків для українських товарів, ініціатива ЄС «Шляхи солідарності», «митний безвіз», «транспортний безвіз» тощо. Міжнародна фінансова допомога значною мірою залежить від ефективності боротьби України з корупцією та несприятливим інвестиційним кліматом, що негативно впливає на економічний розвиток країни⁶. Невипадково надання Україні статусу країни-кандидата до ЄС пов'язано з очікуванням більшого прогресу у проведенні судової реформи та боротьбі з корупцією.

Зовнішнє середовище є не менш важливим чинником, що впливає на забезпечення економічної безпеки. У разі України зовнішнє середовище характеризується складними геополітичними та гео економічними загрозами і викликами, а саме: пандемія COVID-19 та російська агресія. Кожен з них вкрай негативно вплинув на українську економіку, зокрема через зниження обсягів зовнішньої торгівлі та інвестицій, погіршення умов доступу до ринків праці, зниження рівня споживчого попиту, зростання інфляції та девальвацію гривні, зниження туристичного потоку, збільшення боргового навантаження тощо. Уряд та вітчизняна бізнес-спільнота за підтримки міжнародних фінансових інституцій і держав-партнерів активно займаються пошуком шляхів виходу з цієї складної ситуації.

Україна, безумовно, стикається і з внутрішніми факторами ризику для економічної безпеки, серед яких слід виділити наступні:

1. Корупція та незавершеність реформи судової системи⁷ та правоохоронних органів.
2. Низький рівень конкурентоспроможності економіки⁸.
3. Дефіцит бюджету та високий рівень державного боргу⁹.
4. Низький рівень життя населення та високий рівень бідності¹⁰.

Такі внутрішні фактори ризику створюють значні виклики для економічної безпеки України та потребують серйозної уваги та рішучих кроків уряду для подолання та зменшення їх впливу.

В умовах сьогодення забезпечення економічної безпеки України є одним з пріоритетів державної політики. Однак, недоліки законодавчого регулювання в цій сфері перешкоджають належним чином захищати національні інтереси країни. До таких недоліків можна віднести наступні:

- недостатня координація між різними органами державної влади у питаннях економічної безпеки. Чинне законодавство не передбачає ефективних механізмів координації дій між різними органами влади, що створює певні труднощі у вирішенні економічних проблем [11];
- недостатня ефективність захисту прав інтелектуальної власності. Чинне законодавство в цій частині є застарілим, містить додаткові вимоги до процедур захисту на цифрових платформах та є таким, що не відповідає вимогам наших держав-партнерів. Це призводить до порушення прав інтелектуальної власності та незаконному використанню в цифровому просторі [12];
- недостатня ефективність заходів у боротьбі зі злочинністю в економічній сфері;
- недосконале правове регулювання діяльності фінансових установ та ринку цінних паперів, що створює певні ризики для економічної стабільності;
- недостатня ефективність засобів контролю за вивезенням капіталу та грошовими потоками, що пов'язані зі злочинною діяльністю [13, с. 13];
- відсутність ефективних механізмів реалізації державної політики щодо створення сприятливих умов для повернення релокованих за кордон підприємств та повернення працездатного населення (особливо науковців та працівників ІТ сфери) [14, с. 10].

Недоліки законодавчого регулювання економічної безпеки ускладнюють реалізацію державної політики у цій сфері та створюють певні ризики для економічної стабільності країни, що обумовлює потребу реформування законодавства з метою приведення його у відповідність до сучасних потреб забезпечення економічної безпеки.

У повоєнний період перед українським урядом постане проблема оновлення Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року¹¹ та розробки стратегії сталого розвитку економіки України на повоєнний період. Ухвалена в 2015 р. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» втратила чинність. Відтак, сьогодні Україна не має чіткого та консолідованого плану дій в сфері відновлення і подальшого розвитку економіки у повоєнний період. На

² Під час дискусії «Зміна демографічної ситуації в країні: прогнози і виклики для держави» директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Е. Лібанова зазначила, що чисельність населення України до 2030 р. може скоротитися до 24–32 млн осіб, що означатиме гостру демографічну кризу, яка вкрай негативно позначиться на стані економічної і в цілому національної безпеці.

³ За даними Генерального прокурора України відкрито понад 5 тисяч кримінальних проваджень за статтею колабораціонізм.

⁴ За даними Світового банку (СБ) «Війна в регіоні», ВВП України за підсумками 2022 р. знизився на 45,1 %, що відрізняється від попереднього прогнозу зростання на 3,2 % до вторгнення росії. Разом з тим СБ прогнозує, що в 2023 р. очікується зростання української економіки на 2,1 %.

⁵ Міжнародні партнери надали Україні майже один трильйон гривень у 2022 р., з них: США – 410 млрд грн, Євросоюз та його інституції разом із Європейським інвестиційним банком – 390 млрд грн, МВФ – 88 млрд грн, Світовий банк – 60 млрд грн, Японія – 17 млрд грн.

⁶ Інтегральний показник Індексу інвестиційної привабливості України відновився у другій половині 2022 р. та склав 2,48 балів, що приблизно відповідає показникам 2020 р. коли була активна фаза пандемії Covid-19. На думку Європейської Бізнес Асоціації, військова агресія РФ проти України очікувано була основним фактором, що негативно вплинув на інвестиційний клімат, корупція опинилася на другому місці, а слабка судова система на третьому.

⁷ У звіті Державного департаменту США про стан дотримання прав людини зазначено, що українські суди дуже вразливі щодо політичного тиску та корупції, низький рівень довіри до судової влади підтверджує цю проблему.

⁸ За даними рейтингу конкурентоспроможності, опублікованого Бізнесшколою МІМ, Україна у 2021 р. посіла 54-ге місце в світі.

⁹ Відповідно до прогнозів уряду, у 2023 р. розмір державний борг сягне 106 % від ВВП країни. СБ вважає, якщо державний борг перевищить 106 % ВВП, то це призведе до уповільнення річного зростання української економіки на 0,84 %.

¹⁰ За даними СБ, на кінець 2022 р. 25 % українців опинилися у бідності, що значно перевищує цей показник до початку війни, коли він становив трохи більше 2 %. До кінця 2023 р. ця цифра може зрости до 55 %.

¹¹ Дану Стратегію визначає стратегічний курс держави у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого на реалізацію Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 р.).

початку квітня 2022 р. прем'єр-міністр України Д. Шмигаль заявив, що для забезпечення економічного суверенітету і безпеки готується план оновлення України під назвою U-24. Попри те, що пройшов майже рік з моменту анонсування Плану U-24, український уряд так і не приступив до його наповнення конкретним змістом.

Вітчизняна стратегія реформ на повосенний період повинна враховувати бачення наших партнерів на відбудову України, зважаючи на те, що Комітет міністрів Ради Європи у тісній консультації з українською владою вже ухвалив План «Стійкість, відновлення та реконструкція» (2023–2026), а Європейський Союз має намір розробити європейський «план Маршала» для України¹², який очевидно буде враховувати положення ініціатива «Новий європейський Баугауз», яку в січні 2021 р. започаткував ЄС у рамках європейського «зеленого» курсу.

Висновки. Державна політика України в сфері забезпечення економічної безпеки напередодні війни була нормативно визначена у Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року. Вона визначає стратегічний курс держави у сфері забезпечення економічної без-

пеки, спрямованого на реалізацію Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 р.). Проте, через російську агресію і породжені нею наслідки, існує нагальна потреба в ухваленні нових редакцій вказаних документів. Також потребує розробки стратегія сталого розвитку економіки України на повосенний період, яка б враховувала бачення з цього питання міжнародних фінансових інституцій, Ради Європи та Європейського Союзу, який має намір розробити європейський «план Маршала» для України. Очевидно, що як вітчизняні, так і міжнародні стратегії і плани відновлення України будуть остаточно розроблені і почнуть втілюватися лише після завершення війни. Окрім розробки Стратегій, існує нагальна потреба в суттєвому оновленні чинного законодавства з урахуванням європейських правових стандартів та кращих практик, що сприятиме відновленню і розвитку вітчизняної економіки. Потребує посилення боротьба з корупцією та завершення реформування судової системи. Нагальним завданням залишається підвищення рівня економічної грамотності населення та удосконалення юридичної освіти, зважаючи на прискорення інтеграції України до Європейського Союзу. Важливо також забезпечити політичну і соціальну стабільність українського суспільства.

¹² Концепція Плану відновлення України була оприлюднена Європейською Комісією ще 18 травня 2022 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковюк І. В., Туренко А. Ю. Економічна безпека України як передумова забезпечення її суверенітету. *Проблеми законності*. 2021. № 154. С. 8–36. doi: 10.21564/2414-990X.154.238747
2. Козаченко Г. В., Ляшенко О. М. Економічна безпека підприємства: сутність і механізм забезпечення: монографія. Київ: Лібра, 2013. 280 с.
3. Єрмошенко М. М. Визначення загрози національним інтересам у фінансово-кредитній сфері. *Економіка України*. 2013. № 1. С. 24–32.
4. Goodwin C. D. National Security in classical political economy. *Economics and National Security. A history of their interaction*. Annual Supplement to Vol. 23. History of political economy. Durham: Duke University press 1991, p. 23–35.
5. Żukrowska K. Ekonomia jako sfera bezpieczeństwa państwa / K. Raczkowski, K. Żukrowska, M. Żuber. *Interdyscyplinarność nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa, 2013. 326 s.
6. Яковюк І. В., Білоусов Є. М. Національна безпека України в умовах нових викликів європейській та євроатлантичній солідарності: монографія. Харків: «ФО-П Рубан В.В.», 2022. 148 с.
7. Yakoviyk I., Bilousov Ye., Yefremova K. Uropean integration as a challenge for the implementation of economic state sovereignty. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. Vol. 5, Iss. 3. P. 8–18. DOI: 10.33327/AJEE-18-5-2-a000330
8. Yakoviyk I. V., Chyzhov D. A., Karpachova N. I., Hlushchenko S. V., Chaliuk Y. O. (2020). National security policy in Ukraine: a change in the system of power relations of the modern world. *Revista San Gregorio*. №42. Pp. 224–235.
9. Яковюк І. В., Єфремова К. В., Новіков Є. А. Економічна безпека і роль колективного Заходу у поствоєнному відновленні України. *Право та інновації*. 2022. № 2 (38). С. 19–26. DOI 10.37772/2518-1718-2022-2(38)-2
10. Яковюк І. В., Цвеліх М. П. Енергетична безпека Європейського Союзу в умовах російської агресії проти України. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 170191. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.274518>
11. Воєнна доктрина України (Стратегія воєнної безпеки України): проєкт. URL: https://www.mil.gov.ua/content/public_discussion/proj_vdu.pdf (дата звернення: 28.03.2023).
12. Shmatkov, D., Cabrera Zagalaz, A. (2022). Notice-and-Takedown Procedures in Ukraine, Spain, China and the US. *Law and innovative society*. 1 (18), 22–33. [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1\(18\)-2](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1(18)-2)
13. Тищук Т. А., Іванов О. В. Шляхи протидії прихованому відпливу капіталу з України: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. 88 с.
14. Єфремова К. В. Детермінанти впливу на економічний суверенітет у воєнний та повосенний час. *Право та інновації*. 2022. № 4 (40). С. 7–12. [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4\(40\)-1](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4(40)-1)